

A Comparative Analysis of the Principles of Human Dignity in the Exegesis of the Quran Based on *Atyab al-Bayān and Fī Zilāl al-Qurān**

Baqer Riahi Mehr

Assistant Professor, Faculty of Quran and Orientalists, Quran and Hadith Institute of Higher Education, al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: dr.riahi@chmail.ir

Abstract

Human dignity, as one of the most fundamental philosophical and theological discussions in the Quran, has always been at the center of epistemic developments in Islamic thought and exegetic studies. The present study, using a comparative approach, while seeking to systematically identify and analyze the principles of human dignity in the Quran, also clearly examines the differences and commonalities between the approaches of two prominent contemporary exegetes, Seyyed Abdul Hussein Tayyeb and Seyyed Qutb. Accordingly, the main question of the research is to explain the nature and scope of the principles of human dignity and how they are reflected in the selected commentaries. Based on an analysis of the exegetical texts *Atyab al-Bayān* and *Fī Zilāl al-Qurān*, eight fundamental principles related to human dignity have been identified, each grounded in a deep understanding of the Quran's semantic structure and its educational aims—principles such as gradualism, equality, free will, proportionality and moderation, *fiṭrah* (innate disposition) centeredness, and dynamism. The findings indicate that Tayyeb, relying on the hadith tradition and emphasizing the socio-educational understanding of Quranic verses, interprets human dignity within the framework of the teachings of the Ahl al-Bayt (AS) and with a cohesive approach to social structure. In contrast, Seyyed Qutb, through a reformist mindset and an emphasis on the transformative and civilization-building aspects of the Quran, underscores the foundational role of thought and individual free will in realizing human dignity. The comparative analysis of these two approaches highlights overlooked capacities and diverse dimensions of human dignity in Quranic exegesis and opens a new pathway for developing the Quranic discourse in the field of Islamic human studies.

Keywords: human dignity, principles of dignity, Seyyed Qutb, Seyyed Abdul Hussein Tayyeb, principle of equality, principle of gradualism

Research Article

* Received 18 May 2025; Received in revised from 19 July 2025; Accepted 16 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Riahi Mehr, B. (2025). A Comparative Analysis of the Principles of Human Dignity in the Exegesis of the Quran Based on *Atyab al-Bayān* and *Fī Zilāl al-Qurān*. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 86-106. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.13692.2502>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

In the contemporary era, with the expansion of human rights discourses and the influence of Western human-centered perspectives in Islamic societies, reexamining the concept of human dignity based on authentic religious sources has become even more necessary.

Theoretically, this study lies within the fields of Quranic human studies and comparative exegesis, and aims to extract and analyze the governing principles of human dignity not in a fragmented way but in the form of a coherent, integrated system. On the practical level, its findings can play a role in rethinking educational models, social ethics, and even cultural policymaking in Islamic societies—particularly when facing challenges such as excessive individualism, social determinism, or the reduction of dignity to purely legal notions.

At the national level, a Quran-based articulation of human dignity can strengthen the ethical-religious discourse in educational and cultural systems and provide a theoretical foundation for nurturing responsible and committed individuals. And at the international level, this study enables critical and well-grounded dialogue between Islamic perspectives and secular interpretations of human dignity, showcasing the Quran's capacity to present a comprehensive model of dignity that transcends cultural and religious boundaries.

Despite numerous studies on human dignity in the Quran, a systematic and comparative examination specifically focusing on the principles of dignity in the two exegeses, *Atyab al-Bayān* and *Fī Zilāl al-Qur'ān*, has not yet been conducted. Most existing works either focus on a single exegete or provide only a broad descriptive account of dignity. Therefore, the main research question is: How are the principles of human dignity in the Quran extracted and explained in the exegeses of Seyyed Abdul Hussein Tayyeb and Seyyed Qutb, and what are the points of convergence and divergence between these two approaches in the epistemic, educational, and social areas? The main innovation of this research lies in extracting and comparatively analyzing the principles of human dignity as a coherent educational system, rather than as an abstract concept. Moreover, comparing the Shia-narrative and reformist-civilizational approaches offers the possibility of presenting a hybrid model of individual and social dignity, an aspect that has largely been given less attention in previous studies.

The research method of this research is descriptive-analytical with a comparative approach. Data was collected through library research and content analysis of verses related to human studies and education in the two commentaries, *Atyab al-Bayān* and *Fī Zilāl al-Qur'ān*, after which the common and distinct principles of human dignity were extracted and compared within an analytical framework.

Research Findings

The findings show that both exegetes view human dignity as intrinsic and derived from God's creation of the human being; however, they differ significantly in explaining the path to its realization and its functions. Overall, principles such as gradualism, equality,

free will, proportionality and moderation, and *fiṭrah* (innate disposition) centeredness were identified as the pillars of human dignity in the Quran. The principle of gradualism in Tayyeb's thought finds meaning mostly in the realm of individual ethics and the journey of spiritual purification, such that the refinement of vices and establishment of virtues is viewed as a gradual process aligned with human capacity. In contrast, Seyyed Qutb sees gradualism as a social and civilizational strategy through which the Quran reformed Age of Ignorance (pre-Islamic) structures stage by stage and prepared the Muslim community to accept the monotheistic system.

Conclusion

The study shows that human dignity in Quranic exegesis is a multidimensional and dynamic concept encompassing both individual-ethical and social-civilizational aspects. Seyyed Abdul Hussein Tayyeb, with an educational-ethical approach grounded in the narrative tradition, explains dignity within the context of the cohesiveness of the religious community and individual inner growth. Conversely, Seyyed Qutb, with a reformist and transformative view, considers dignity a force to free human beings from pre-Islamic (Age of Ignorance) structures and establish a monotheistic society. Integrating these two perspectives can offer a comprehensive model of human dignity that responds both to the educational needs of the individual and to the social and civilizational challenges of the modern human being.

References

- Alawi Nidjad, H. (2010). Realism of Quranic training from the viewpoint of Sayyid Qutb. *Qur'anic Research*, 16(61), 138-160. [In Persian].
- Farahidi, K. (1988). *Al-'Ayn*. Hejray Publications. [In Arabic].
- Firozabadi, M. (1999). *Al-Qamus al-muḥit*. Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Athir, M. D. (2001). *Al-Nihaya fi gharib al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1997). *Mu'jam maqayees al-lughah*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Manzour, M. (1987). *Lisan al-'Arab*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Jowhari, I. (1989). *Al-Sihah; Taj al-lughah wa siḥah al-'Arabiyyah*. Dar al-Ilm lil-Malayeen. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1984). *Al-Mufradat fi gharib al-Qur'an*. Daftar-i Nashr-i Ketab. [In Arabic].
- Tayyeb, A. H. (1999). *Atyab al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Islam Publications. [In Arabic].
- Turayhi, F. D. (1995). *Majma' al-bahrayn*. Bethat. [In Arabic].

تحلیل تطبیقی اصول کرامت انسانی در تفسیر قرآن بر پایه تفسیر

اطیب البیان و فی ظلال القرآن *

باقر ریاحی مهر

استادیار، گروه قرآن و مستشرقان، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه (ص)، قم، ایران.
رایانامه: dr.riahi@chmail.ir

چکیده

کرامت انسانی به مثابه یکی از بنیادی‌ترین مباحث فلسفی و الهیاتی قرآن، همواره محور تحولات معرفتی در اندیشه اسلامی و مطالعات تفسیری بوده است. پژوهش حاضر با رهیافتی تطبیقی بر آن است تا ضمن بازشناسی و تحلیل نظام‌مند اصول کرامت انسانی در قرآن، تفاوت و اشتراک رویکردهای دو مفسر برجسته معاصر-سید عبدالحسین طیب و سید قطب-را به روشنی واکاوی کند. بر این اساس، مسئله اصلی تحقیق، تبیین چستی و حدود اصول کرامت انسانی و چگونگی انعکاس آن‌ها در تفاسیر منتخب است. بر پایه تحلیل متون تفسیری «اطیب البیان» و «فی ظلال القرآن»، هشت اصل بنیادین در حوزه کرامت انسانی شناسایی شده که هر یک مبتنی بر فهمی عمیق از ساختار معنایی قرآن و مقاصد تربیتی آن است؛ اصولی نظیر تدریج، برابری، اصل اختیار، تناسب و اعتدال، فطرت‌گرایی و پویایی. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که طیب با ابتنا بر سنت روایی و تأکید بر فهم اجتماعی-تربیتی آیات، کرامت انسانی را در چارچوب آموزه‌های اهل بیت (ع) و با رویکرد انسجام‌بخش به ساختار جامعه تفسیر می‌کند؛ در حالی که سید قطب، با اتخاذ نگرشی اصلاح‌گرایانه و تأکید بر ابعاد حرکت‌آفرین و تمدن‌ساز قرآن، بر نقش بنیادین اندیشه و آزادی اراده فردی در تحقق کرامت انسانی پای می‌فشرد. تحلیل تطبیقی این دو رویکرد، ظرفیت‌های مغفول و ابعاد متنوع کرامت انسانی در تفسیر قرآن را برجسته ساخته و مسیر تازه‌ای را برای توسعه گفتمان قرآنی در حوزه انسان‌شناسی اسلامی می‌گشاید.

کلیدواژگان: کرامت انسانی، اصول کرامت، سید قطب، سید عبدالحسین طیب، اصل برابری، اصل تدریج

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۸ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۵ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استناد: ریاحی مهر، باقر. (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی اصول کرامت انسانی در تفسیر قرآن بر پایه تفسیر اطیب البیان و فی ظلال القرآن، پژوهش‌های تفسیری تطبیقی، ۱۱(۲)، ۸۶-۱۰۶. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.13692.2502>

مقاله پژوهشی

مقدمه

امروزه یکی از مباحث مهم در حوزه انسان‌شناسی، کرامت انسان است که میان مکاتب مختلف الهی و بشری رویکردهای متفاوتی را پدید آورده است و در ادیان آسمانی به‌ویژه اسلام اصول گران‌سنگی از کرامت انسان، ارائه گردیده است. قرآن کریم به‌عنوان منبع اصلی دینی، علاوه بر مسائل معرفت‌شناختی، اصول تربیتی لازم برای دستیابی به سعادت را ارائه می‌دهد. این اصول به ساخت کرامت انسانی کمک کرده و نیازهای مادی و معنوی انسان را در نظر می‌گیرد. دستیابی به سعادت واقعی تنها از طریق مسیر صحیح امکان‌پذیر است، مسیری که در عصر حاضر با چالش‌هایی مواجه است.

جهان معاصر به دلیل تحول‌ها و روابط پیچیده، نیازمند منبعی کامل و جهانی است تا انسان‌ها را به سعادت حقیقی برساند. با توجه به تأثیر اندیشه‌های غربی بر جوامع اسلامی، توجه به کرامت اسلامی و رجوع به قرآن برای تبیین اصول تربیتی اهمیت بیشتری یافته است. در دهه‌های اخیر، تفاسیر متعددی با رویکردهای اجتماعی و تربیتی، مانند تفسیر المنار محمد عبده و تفسیر المیزان، برای روشن‌سازی آیات و مسیر سعادت نوشته شده‌اند.

پیشینه پژوهش در این حوزه نشان می‌دهد که اصول کرامت به‌عنوان یکی از مسائل مهم در حوزه قرآن‌پژوهی شناخته می‌شود؛ اما تاکنون نقد جامع و نظام‌مندی که به‌صورت دقیق اصول کرامت انسانی را از نگاه سید عبدالحسین طیب و سید قطب بررسی کند؛ انجام نشده است. بیشتر پژوهش‌های موجود یا به‌معرفی اجمالی این کتاب پرداخته‌اند یا در قالب نقدهای پراکنده، برخی از جنبه‌های آن را مورد توجه قرار داده‌اند. این خلأ پژوهشی، ضرورت بررسی عمیق‌تر و همه‌جانبه‌تر اصول کرامت انسانی را از نگاه سید عبدالحسین طیب و سید قطب آشکار می‌سازد.

این مقاله به بررسی دیدگاه‌های دو مفسر، سید عبدالحسین طیب و سید قطب، در تبیین اصول تربیتی اسلام می‌پردازد و امید دارد که زمینه‌ساز ترویج معارف تربیتی اسلام در جامعه علمی کشور باشد.

خلأ مطالعاتی موجود را می‌توان با طرح پرسش‌های بنیادین روشن‌تر ساخت: نخست آن‌که اصول کرامت انسانی در قرآن کریم، چگونه توسط سید عبدالحسین طیب و سید قطب استخراج، تبیین و در منظومه تفسیری آنان به کار بسته شده است؟ دوم، وجوه اشتراک و افتراق این دو رویکرد در ابعاد معرفتی، تربیتی و اجتماعی کرامت انسانی چیست و چه عواملی زمینه‌ساز این تفاوت‌ها بوده‌اند؟ سوم آنکه توان نظری و عملی هر یک از این دو تفسیر در پاسخگویی به نیازهای انسان معاصر و چالش‌های فرهنگی-تمدنی موجود تا چه اندازه است؟ پاسخ به این پرسش‌ها نه تنها حوزه نظری قرآن‌پژوهی را غنا می‌بخشد؛ بلکه امکان ارزیابی کارآمدی

اصول کرامت انسانی در مواجهه با مسائل واقعی جوامع اسلامی و نسبت آن با ساختارهای تربیتی و فرهنگی را فراهم می‌سازد و به سنجش میزان موفقیت این پژوهش در پوشش خلأ علمی مورد اشاره یاری می‌رساند.

اصول کرامت انسانی در تفاسیر طیب و سید قطب

هدف قرآن کرامت انسان است و بسیاری از آیات رابطه تنگاتنگی با مسائل تربیتی انسان دارند؛ می‌توان با بررسی این آیات، از این رو اصول کرامت انسان را استخراج کرد. در بررسی‌های صورت گرفته در تفاسیر اطمینان و فی ظلال القرآن می‌توان به اصول زیر اشاره کرد:

اصل تدریج

اصل تدریج، از ارکان تحقق کرامت انسانی در نگاه قرآن است؛ زیرا پرورش کرامت نیازمند رشد هماهنگ با ظرفیت‌های درونی و شرایط بیرونی انسان است. تغییرات شتاب‌زده، به صورت غالب به مقاومت درونی و فرسایش ارزش‌ها می‌انجامد، حال آنکه تدریج، امکان نهادینه‌سازی پایدار فضایل را فراهم می‌آورد. قرآن، در اصلاح باورها و رفتارهای جاهلی، روش مرحله‌به‌مرحله را برگزید تا امت اسلامی بتواند پذیرش احکام و ارزش‌های الهی را با آمادگی کامل انجام دهد. بنابراین، تدریج تنها روش تربیتی نیست، بلکه راهبردی اساسی برای پاسداشت مقام انسان و تضمین ثبات کرامت در متن زندگی فرد و جامعه است.

الف) دیدگاه طیب

از دیدگاه عبدالحسین طیب کرامت انسانی فرایندی تدریجی و گام‌به‌گام است که متناسب با ظرفیت‌های فرد و شرایط او به آرامی تحقق می‌یابد (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۲۲۹؛ جوهری، ۱۴۱۰ ق، ص ۲۳۶). طیب نیز در بررسی‌های خود به اصل تدریج در مفهوم کرامت قرآنی اشاره کرده است؛ هرچند که توضیح جامع یا تأکید خاصی در این زمینه ارائه نمی‌دهد. به عنوان نمونه، در تفسیر آیاتی که به تحریم شراب پرداخته‌اند؛ تنها به این موضوع اشاره می‌کند که قرآن با به‌کارگیری شیوه‌های بیانی متنوع، حرمت آن را به تدریج بیان کرده است (طیب، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۲۶).

در جایی دیگر، طیب می‌نویسد: «همه معاصی آثار اخلاقی رذیله هستند و انسان هنگامی که تقوی را به طور کامل در خود تحقق بخشید (یعنی از تمامی معاصی پرهیز و همه طاعات را انجام داد)، به طور تدریجی ملکات رذیله از نفس او برطرف می‌شود و ملکات حمیده جایگزین آن‌ها می‌گردد. چراکه در علم اخلاق ثابت شده است که بزرگ‌ترین روش‌های اصلاح اخلاقی، خودداری از وقوع آثار اخلاق رذیله و وادار کردن خود به انجام و عمل به آثار اخلاقی حمیده است تا به این طریق آن‌ها از میان بروند و ملکات نیکو به جای آن‌ها بنشینند» (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۵۵).

طیب در تفسیر آیه ۲۹ سوره آل عمران^۱ به این اشکال پاسخ می‌دهد که بسیاری از صفات نفسانی غیر اختیاری و قهری هستند بنابراین از نظر عقوبت قابل مؤاخذه نیستند. او می‌نویسد: «صفات نفسانی آن‌هایی که غیر اختیاری‌اند، تا زمانی که آثار خارجی بر آن‌ها مترتب نشود، مورد مؤاخذه قرار نمی‌گیرند. اما به طور مسلم این صفات نقص و عیب به‌شمار می‌روند و باید به‌صورت تدریجی از طریق علم اخلاقی اصلاح شوند؛ اما صفاتی که منشأ آن‌ها امور خارجی هستند، مانند محبت و عداوت، صفاتی اختیاری و قابل مؤاخذه‌اند» (طیب، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۱۶۸). طیب اصل تدریج را که در علم اخلاق مطرح شده، پذیرفته و از آن بهره‌برداری می‌کند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۶۱۲).

رویکرد طیب به اصل تدریج، اگرچه در حوزه کرامت انسانی به‌طور مستقیم بسط نیافته، اما از مبانی اخلاقی و تربیتی او می‌توان تلقی کرد که این اصل، بستر ضروری برای تحول پایدار در شخصیت انسان است. تدریج، از نگاه او، نه تنها راهی برای اصلاح ملکات و زدودن صفات رذیله، بلکه ابزار هماهنگی میان رشد معنوی و ظرفیت‌های طبیعی انسان است. این فرایند، نیازمند صبر، ممارست و مواجهه تدریجی با موانع درونی و بیرونی است تا فرد بتواند ارزش‌های قرآنی را در رفتار و اندیشه خود نهادینه سازد. پذیرش تدریج به معنای توجه به پیچیدگی‌های وجودی انسان و پرهیز از شتاب‌زدگی در تغییرات اخلاقی و معنوی است، زیرا هر تحول عمیق، نیازمند زمان، تمرین و هدایت مستمر بر اساس آموزه‌های وحیانی می‌باشد.

ب) دیدگاه سید قطب

سید قطب در تحلیل خود از اصل تدریج در نظام تربیتی اسلام، به تأکید بر این نکته می‌پردازد که بسیاری از عادت‌ها و خوی‌های جاهلی و غلط در جامعه عربی، با استفاده از تدریج و مراحل مختلف، اصلاح شده‌اند. او به‌ویژه به تحریم‌های تدریجی در قرآن اشاره دارد که برای ایجاد آمادگی در جامعه برای پذیرش احکام اسلامی به کار گرفته شده است. این فرایند تدریجی به‌ویژه در مورد احکام تحریمی مانند تحریم شراب و قمار (خمر و میسر) مشهود است.

طبق نظر سید قطب، اولین مرحله در تحریم شراب، در آیه ۲۱۹ سوره بقره^۲ آمده است که در آن ابتدا به جنبه‌های مثبت و منافع خمر و میسر اشاره شده، اما در عین حال از خطرات و گناهان بزرگ آن نیز سخن گفته شده است. سید قطب معتقد است که این رویکرد برای تحریک وجدان دینی و منطقی مسلمانان به‌منظور پذیرش زشتی این عمل بود. این فرایند تدریجی در مرحله بعدی با تأکید بر عدم نزدیکی به نماز در حالت مستی (آیه

۱. «قُلْ إِنْ تَحِبُّوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يُعَلِّمُهُ اللَّهُ وَيُعَلِّمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (آل عمران: ۲۹)

۲. «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (البقرة: ۲۱۹)

۴۳ سوره نساء^۱) و در نهایت با تحریم قطعی شراب در آیه ۹۰ سوره مائده^۲ تکمیل شد. در این مراحل، ابتدا آگاهی دادن به جامعه برای ترک تدریجی عادت‌های جاهلی صورت می‌گرفت و سپس در نهایت حکم نهایی صادر می‌شد. سید قطب در این زمینه به‌ویژه بر زمان بر بودن کرامت تأکید می‌کند و بر این باور است که مانند کودک که برای رسیدن به کرامت نیاز به زمان و رشد دارد، جامعه اسلامی نیز برای رسیدن به کرامت نیاز به زمان و تدریج دارد. او معتقد است که قرآن برای ساختن یک امت و ایجاد نظامی برای هدایت بشریت به‌صورت تدریجی نازل شده است تا مطابق با نیازهای واقعی امت اسلامی، مسائل و شرایط مختلف را در نظر بگیرد (سید قطب، ۱۹۸۰ م، ج ۴، ص ۲۲۴۲).

یکی از نکات برجسته نظر سید قطب در این زمینه تفاوت کرامت مسلمانان در دوره مکه و مدینه است. او سوره‌های مکی را دوره‌ای برای آماده‌سازی شخصیت‌های عربی و کرامت آن‌ها در زمینه صبر و شکیبایی در شرایط سخت و دشوار می‌داند. در این دوره، شخصیت عربی باید بر چیزهایی که به‌طور معمول بر آن‌ها صبر نمی‌کردند؛ مانند اهانت‌ها و آزارهای اجتماعی، صبر و تحمل می‌آموخت (سید قطب، ۱۹۸۰ م، ج ۲، ص ۷۰۰).

بنابراین، سید قطب از اصل تدریج در کرامت اسلامی و احکام آن به‌عنوان یک ابزار اساسی در فرایند اصلاح و ساختن جامعه اسلامی سخن می‌گوید که باتوجه به نیازها و شرایط خاص زمان و مکان، مرحله‌به‌مرحله پیاده‌سازی می‌شود.

از منظر تحلیلی، سید قطب با تأکید بر تدریج، تصویری واقع‌گرایانه از فرایند تحول جامعه ارائه می‌دهد؛ مدلی که پیوندی میان بلوغ فردی و تکامل جمعی برقرار می‌کند. او اصل تدریج را نه تنها روشی در صدور احکام، بلکه راهبردی تمدنی برای شکستن ساختارهای فرهنگی رسوب‌کرده و جایگزینی آن‌ها با ارزش‌های وحیانی می‌داند. این نگاه، حکایت از شناخت عمیق او از روان‌شناسی اجتماعی دارد؛ زیرا تغییرات سریع و قهری، به‌صورت غالب مقاومت درونی ایجاد می‌کنند؛ در حالی که تدریج، با تربیت وجدان و ارتقای بصیرت، پذیرش پایدار را تضمین می‌کند. در نتیجه، اصل تدریج در اندیشه سید قطب، ابزار تضمین‌کننده کرامت انسانی و هم‌سازکننده مسیر هدایت با ظرفیت‌های واقعی جامعه محسوب می‌شود.

۱. «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا غَفُورًا» (النساء: ۴۳)

۲. «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (المائدة: ۹۰)

ج: تحلیل و ارزیابی

اصل تدریج در آموزه‌های قرآنی را می‌توان به‌مثابه یکی از واقع‌بینانه‌ترین اصول تربیت کرامت انسانی تلقی کرد؛ زیرا با پذیرش تدریجی، قرآن نه بر تغییر ظاهری، بلکه بر تحول بنیادین وجود انسان تأکید دارد. مقایسه دیدگاه دو مفسر نشان می‌دهد که طیب در چارچوب اخلاق فردی و سیر نفس، تدریج را فرایندی برای پالایش درونی و جایگزینی ملکات نیکو به جای رذایل می‌داند، در حالی که سید قطب این اصل را به حوزه اجتماعی و تمدنی بسط می‌دهد و آن را روش اصلاح جامعه در پرتو ساختارهای فرهنگی و تاریخی قلمداد می‌کند. از نگاه نویسنده، تلفیق دو نگرش، تصویری جامع از کرامت انسانی ارائه می‌دهد؛ به این معنا که کرامت، نه با تغییر دفعتی در اعتقاد یا نظام اجتماعی، بلکه با رشد پیاپی در ایمان، اخلاق و ساختارهای فرهنگی تحقق می‌یابد. تدریج، در واقع رمز هماهنگی بین هدایت الهی و ظرفیت‌های انسانی است؛ ظرفیتی که به تدریج از ضعف و غفلت به سوی یقین و بصیرت حرکت می‌کند. این اصل، مانع خشونت تربیتی و افراط در اصلاح می‌شود و اصل صبر، استمرار و رشد طبیعی انسان را مبنا قرار می‌دهد. بدین‌سان، تدریج حلقه اتصال میان کرامت فردی و کرامت اجتماعی است و تعادل میان امر الهی و اقتضای انسانی را در نظام تربیتی قرآن رقم می‌زند.

اصل برابری

برابری، ستون کرامت انسانی در نظام ارزشی قرآن است؛ زیرا کرامت، ذات همه انسان‌هاست و به ایمان یا موقعیت اجتماعی خاصی محدود نمی‌شود. رعایت مساوات در حقوق، فرصت‌ها و احترام بین افراد، زمینه ایجاد عدالت، همبستگی اجتماعی و امنیت اخلاقی را فراهم می‌آورد. قرآن، با تأکید بر همسانی انسان‌ها در خلقت (خلقناکم من ذکر و أنثی) تبعیض را نفی می‌کند و بر معیار تقوا در برتری اشاره دارد. چنین نگرشی، برابری را ابزار حفظ شرافت ذاتی انسان و مقابله با ساختارهای تبعیض‌آمیز می‌سازد تا کرامت انسانی در همه ابعاد حیات، تضمین گردد.

الف) دیدگاه طیب

سید عبدالحسین طیب به اصل مساوات به‌طور ویژه‌ای توجه دارد. وی کرامت را برای همه انسان‌ها ضروری می‌داند و هیچ تفاوتی میان مؤمن و کافر از این لحاظ قائل نیست. او در تفسیر آیه ۹ سوره ضحی که خطاب به پیامبر اکرم (ص) است، بر اهمیت احترام به حقوق یتیمان تأکید می‌کند و می‌گوید: ای‌تام، به‌ویژه آن‌هایی که پرستار و نان‌آور ندارند، باید از سوی مسلمانان مورد حمایت قرار گیرند و هیچ‌گونه سختگیری یا بی‌احترامی در قبال آن‌ها صورت نگیرد. این تفسیر نه تنها به ای‌تام مسلمانان اشاره دارد بلکه شامل ای‌تام کافران نیز می‌شود و طیب بر این نکته تأکید دارد که حتی ای‌تام غیرمسلمان نیز باید در محیطی محبت‌آمیز قرار گیرند تا شاید به واسطه آن، به شرف اسلام مشرف شوند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۴، ص ۱۴۸).

سید عبدالحسین طیب در ادامه می‌نویسد: «این خطاب، اگرچه به پیامبر اسلام (ص) است؛ اما به‌عنوان یک دستور عمومی برای تمام مسلمانان است». او همچنین در این تفسیر اشاره می‌کند که یتیم به معنای از دست دادن والدین نیست، بلکه به معنای فقدان علم و ادب نیز می‌باشد. بنابراین، مسلمانان باید از جهل و بی‌ادبی در میان مردم جلوگیری کنند و به آموزش آداب و علوم شریعت پردازند تا افراد بی‌فرهنگ را تربیت کنند. این نگرش طیب به کرامت انسانی به‌طور کلی حاکی از این است که برابری و احترام به حقوق انسان‌ها فراتر از تفاوت‌های دینی است و مسلمانان باید به‌همه انسان‌ها، بدون توجه به باورهایشان، به‌عنوان موجودات کرامت‌مند نگاه کنند و در جهت هدایت و تربیت آن‌ها تلاش کنند. این اصل مساوات به‌ویژه در کرامت اجتماعی و انسانی اهمیت ویژه‌ای دارد و بر لزوم احترام به تمامی افراد تأکید می‌کند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۴، ص ۱۵۰-۱۵۱).

برداشت طیب از اصل مساوات، مبتنی بر فهم عمیق از کرامت ذاتی انسان و جهان‌شمولی آن است. او با نادیده‌گرفتن مرزبندی اعتقادی، بر ضرورت حمایت و آموزش همه افراد - حتی غیرمسلمانان - تأکید می‌کند. این رویکرد، مساوات را به ابزاری برای دعوت غیرمستقیم به اسلام و ایجاد همبستگی اجتماعی بدل می‌سازد که در نهایت، بنیان‌های اخلاقی و تربیتی جامعه را مستحکم می‌کند.

ب) دیدگاه سید قطب

سید قطب به‌طور ویژه و مفصل درباره جایگاه اصل مساوات میان انسان‌ها در کرامت سخن نگفته است؛ اما این را به‌عنوان اصلی اولیه در همه امور به رسمیت می‌شناسد. او بر این باور است که قرآن کریم به‌طور واضح بر برابری انسان‌ها تأکید دارد و این برابری باید در تمام جنبه‌های زندگی اجتماعی و اقتصادی رعایت شود (سید قطب، ۱۹۸۰ م، ج ۶، ص ۳۳۷).

سید قطب، اصل برابری را به‌عنوان مبنایی برای عدالت اجتماعی می‌پذیرد و آن را لازمه تحقق جامعه اسلامی کارآمد می‌داند. هرچند به تفصیل در این موضوع نپرداخته، اما نگاه او بر این است که برابری در فرصت‌ها و حقوق، ابزار مقابله با تبعیض طبقاتی و اقتصادی است. این فهم، مساوات را به شرط اساسی کرامت و پیشرفت تمدنی امت اسلامی تبدیل می‌کند.

ج: تحلیل و ارزیابی

اصل برابری در منظومه قرآنی، بیانگر پیوند عمیق میان عدالت و کرامت انسانی است؛ زیرا کرامت، تنها در بستری شکوفا می‌شود که تبعیض و امتیازگرایی در آن نفی شده باشد. در مقایسه دیدگاه دو مفسر، طیب بر بُعد اخلاقی و تربیتی مساوات تأکید می‌ورزد و آن را به تربیت عمومی و احترام جهان‌شمول انسان‌ها حتی غیرمسلمانان گسترش می‌دهد. او برابری را نه فقط حق اجتماعی، بلکه وظیفه‌ای الهی برای پاسداشت شأن انسان می‌داند و تأکید دارد که آموزش، محبت و احترام به‌همه افراد، راهی برای تحقق کرامت و دعوت

غیرمستقیم به اسلام است. در مقابل، سید قطب برابری را محور عدالت اجتماعی و شرط حیات امت اسلامی می‌شناسد و آن را وسیله‌ای برای زدودن سلطه طبقاتی و بازسازی ساختارهای اقتصادی و فرهنگی جامعه می‌داند. از نگاه نویسنده، اصل برابری در کرامت انسانی به معنای بازگرداندن انسان‌ها به نقطه آغازین خلقت، جایی است که همه در برابر خالق برابرند و معیار برتری تنها تقوا و عمل صالح است. این اصل، مانع شکل‌گیری هر نوع انحصار ارزشی یا دینی می‌شود و میان دین، عدالت و اخلاق پیوند می‌افکند. در تلفیق دیدگاه طیب و قطب، می‌توان برابری را نه فقط شرط عدالت اجتماعی، بلکه بنیان هدایت اخلاقی و مهرانسانی دانست که جامعه را از شکاف‌های فرهنگی و اقتصادی رهایی می‌بخشد و کرامت را به میراث مشترک همه انسان‌ها تبدیل می‌کند.

اصل اختیار

اختیار، رکن مسئولیت‌پذیری انسان و ضامن واقعی کرامت اوست؛ زیرا بدون آزادی اراده، مفاهیم تکلیف، پاداش و مجازات بی‌معنا می‌شوند. قرآن، انسان را موجودی آزاد در انتخاب مسیر خیر یا شر معرفی می‌کند و با یادآوری پیامدهای هر انتخاب، استعداد رشد معنوی و اخلاقی او را پرورش می‌دهد. پذیرش اختیار، انسان را از جبرگرایی و بی‌ارادگی می‌رهاند و زمینه انتخاب آگاهانه ارزش‌های الهی را فراهم می‌کند. بدین‌سان، اختیار نه به صورت صرف آزادی عمل، بلکه توان انتخاب حقیقت، پایبندی به مسئولیت و حراست از مقام والای کرامت انسانی در محضر خداوند است.

الف) دیدگاه طیب

سید عبدالحسین طیب، با توجه به مباحث فقهی و کلامی، به اصل اختیار توجه ویژه‌ای دارد. او در مباحث کرامت به طور خاص به این موضوع اشاره نمی‌کند؛ اما در نقد نظریه اشاعره درباره جبر و اختیار، دیدگاه خاصی را بیان می‌کند.

طیب معتقد است که نظریه جبر اشاعره نه تنها با وجدان انسانی مغایرت دارد، بلکه از نظر منطقی نیز باطل است. وی اشاره می‌کند که هر فردی تفاوت میان اعمالی که از روی اختیار انجام می‌دهد و آن‌هایی که از روی جبر و اضطرار رخ می‌دهند را به خوبی درک می‌کند. او مثال‌هایی مانند حرکت دست مرتعش و لرزان یا سقوط فرد از بام را مطرح می‌کند تا نشان دهد که تفاوت آشکاری میان اختیار و جبر وجود دارد. براساس این دیدگاه، اگر انسان مجبور باشد در تمام افعال خود، تمام دستورات دینی و تکالیف الهی مانند ارسال پیامبران، نزول کتاب‌های آسمانی، امر به معروف و نهی از منکر، و نیز ثواب و عقاب در روز قیامت را لغو و بی‌فایده می‌کند. زیرا اگر انسان مجبور باشد، هیچ‌کدام از این تکالیف معنای واقعی نخواهند داشت و هیچ‌گونه اثری در برابر اعمال او وجود نخواهد داشت (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۴، ص ۱۵۳).

در مقابل دیدگاه جبر، طیب به نظریه ای می پردازد که میان جبر و اختیار مطلق قرار دارد. این نظریه که دیدگاه امامیه و برخی از معتزله است، بیان می دارد که انسان ها در افعال خود دارای اراده و اختیار هستند؛ اما این اختیار و اراده تحت اراده و اختیار خداوند قرار دارد. به عبارت دیگر، انسان ها در انجام اعمال خود آزادند؛ اما در عین حال، این اختیار در چارچوب اراده الهی قرار دارد و هیچ چیزی در عالم خارج از اراده خداوند نمی تواند رخ دهد.

طیب با پذیرش این دیدگاه معتزله و امامیه، که به آن "نظریه اختیار مقید" گفته می شود، معتقد است که انسان ها در انتخاب ها و افعال خود مختارند؛ ولی این اختیار در نهایت تحت اراده و مشیت خداوند قرار دارد. این نظریه از نظر طیب، نه تنها با وجدان انسان ها سازگار است، بلکه با منطق دینی نیز هماهنگ است و اصول اساسی ایمان و مسئولیت پذیری انسانی را در چارچوب کرامت الهی تبیین می کند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۴، ص ۱۵۵).

رویکرد طیب به اختیار، با پذیرش نظریه «اختیار مقید»، تلاشی برای جمع میان آزادی اراده انسانی و حاکمیت مطلق الهی است. این نگاه، ضمن حفظ مسئولیت پذیری فردی، کرامت انسان را در چارچوب مشیت الهی معنا می کند و از بی اثر شدن تکالیف دینی در صورت جبر جلوگیری می نماید. چنین توازنی، بنیان تربیتی و ایمانی نظام کرامت را مستحکم می سازد.

ب) دیدگاه سید قطب

از دیدگاه سید قطب، آیات برجسته ای همچون «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا * فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا * قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَزَّاهَا * وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا» (شمس: ۷-۱۰)، «وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ» (بلد: ۱۰)، «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان: ۳)، و آیاتی که مسئولیت فردی انسان را برجسته می سازند، مانند: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (مدثر: ۳۸)، همگی زیربنای اساسی دیدگاه روان شناختی اسلام را تشکیل می دهند (سید قطب، ۱۹۸۰، ج ۶، ص ۳۴۲). این آیات، با ارتباطی هماهنگ، به ماهیت دوگانه و پیچیده سرشت انسانی اشاره دارند و درک عمیقی از جایگاه انسان در نظام خلقت ارائه می کنند.

بر اساس تفسیر سید قطب، سرشت انسان دربرگیرنده دو بُعد است: بُعد مادی که از خاک زمین سرچشمه می گیرد و بُعد روحانی که متصل به دمیدن روح الهی در وجود اوست. این ماهیت دوگانه، انسان را به موجودی منحصر به فرد تبدیل کرده است که هم توانایی رشد اخلاقی و نیکی را دارد و هم امکان انحراف و تباهی را. این ویژگی های فطری انسان به او قدرت انتخاب بین خیر و شر را داده است؛ به گونه ای که می تواند میان فجور و تقوا تمایز قائل شود. از دیدگاه سید قطب، این توانایی در ذات و سرشت انسان نهاده شده است و ابزار هدایت و تشخیص، درون وجود او قرار دارد (سید قطب، ۱۹۸۰، ج ۶، ص ۳۹۱۸).

علاوه بر این، سید قطب به شدت با نظریات جبری و مادی‌گرایانه‌ای که انسان را تنها محصول تاریخ، جامعه یا عوامل خارجی می‌دانند و او را از اراده و اختیار برای تعیین سرنوشت خود محروم می‌سازند، مخالف است. او تأکید می‌کند که چنین نگرش‌های الحادی با تعالیم قرآنی و سرشت آزاد و مسئولیت‌پذیر انسان ناسازگار است. سید قطب معتقد است که قرآن انسان را موجودی آگاه و مختار می‌داند که می‌تواند با استفاده از ابزار عقل و فطرت خود مسیر سعادت یا شقاوت را انتخاب کند. او بر این باور است که سرنوشت انسان نه تحت جبر تاریخ یا جامعه، بلکه در گرو اراده و انتخاب آزاد اوست (سید قطب، ۱۹۸۰ م، ج ۳، ص ۱۵۳۵). این دیدگاه سید قطب، تأکیدی روشن بر جایگاه مسئولیت فردی و ارزش آزادی انتخاب در اندیشه اسلامی دارد و انسان را به پذیرش مسئولیت اعمال و تصمیمات خود فرا می‌خواند.

سید قطب با تأکید بر سرشت دوگانه و توانایی فطری تشخیص خیر و شر، اختیار را محور هویت انسانی می‌داند. او این ویژگی را شرط تحقق مسئولیت فردی و زمینه‌ساز رشد اخلاقی معرفی می‌کند. مخالفت صریح او با نگرش‌های جبری و مادی‌گرایانه، اختیار را عامل اصلی شکل‌گیری کرامت و تحقق حرکت تمدن‌ساز اسلام می‌سازد.

ج: تحلیل و ارزیابی

اختیار، زیربنای ارزش‌های تربیتی و محور تحقق کرامت انسانی در قرآن است؛ زیرا آزادی اراده، نشانه شرافت عقلانی و مسئولیت‌پذیری انسان در برابر خداوند محسوب می‌شود. در مقایسه دیدگاه دو مفسر، طیب آزادی را در حد میانه، بین جبر و تفویض مطلق می‌فهمد. وی با طرح نظریه «اختیار مقید»، می‌کوشد هماهنگی میان حاکمیت مطلق الهی و اختیار انسان را برقرار کند و از سویی، کرامت را در پرتو مشیت الهی معنا نماید؛ این نگاه، بنیان اخلاقی و ایمانی انسان را در تعادل میان آزادی و بندگی مستحکم می‌سازد. در مقابل، سید قطب بر جنبه وجودشناختی و اجتماعی اختیار تأکید کرده و آن را قدرت فطری تشخیص خیر و شر می‌داند که انسان را از اسارت جبر تاریخی یا محیطی رها می‌سازد. او آزادی انتخاب را ابزار تمدن‌سازی اسلام و اساس مسئولیت فردی و جمعی معرفی می‌کند. از منظر نویسنده، تلفیق این دو نگرش تصویری جامع از آزادی انسانی به دست می‌دهد: آزادی‌ای که نه بی‌قانونی، بلکه انتخابی هوشمندانه در چارچوب اراده الهی است. در این چارچوب، اختیار نشانه اعتماد خدا به انسان و دعوتی به بلوغ اخلاقی است؛ زیرا کرامت زمانی پایدار می‌ماند که اراده انسان در مسیر مسئولیت و معرفت الهی به کار افتد. بدین سان، اختیار در منطق قرآن، نقطه تلاقی عقل، ایمان و مسئولیت است؛ و این تلاقی، اساس کرامت جاودان انسان را می‌نهد.

اصل تناسب و اعتدال

تناسب و اعتدال، یکی از مبانی کرامت انسانی در قرآن است؛ زیرا هرگونه افراط و تفریط، تعادل شخصیت را برهم می‌زند و انسان را از مسیر ارزش‌های الهی دور می‌کند. قرآن، زندگی متوازن میان نیازهای جسمی و روحی را توصیه می‌کند و با نکوهش زیاده‌روی یا سخت‌گیری، سبک زندگی معتدل را به‌عنوان راهی برای شکوفایی کرامت معرفی می‌کند. رعایت تناسب، موجب هماهنگی بین ظرفیت‌ها و وظایف انسان می‌شود و مانع فرسودگی اخلاقی و معنوی است. اعتدال، نه فقط یک روش زندگی، بلکه راهبردی برای حفظ شرافت، سلامت و تعالی پایدار مقام انسانی در همه عرصه‌هاست.

الف) دیدگاه طیب

سید عبدالحسین طیب به نکات مهمی در رابطه با مراحل رشد روحی و کرامت انسان‌ها می‌پردازد. وی در ذیل آیه «قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُسُلًا» (کهف: ۶۶) بر این نکته تأکید می‌کند که فرایند رشد و تکامل روحی نه تنها در افراد عادی بلکه در انبیای الهی نیز مشاهده می‌شود. به عبارتی دیگر، طیب معتقد است که حتی انبیای بزرگ الهی نیز در مراحل مختلف رشد و کمال قرار دارند و تعلیم و کرامت آنان، مانند هر انسان دیگری، به‌صورت تدریجی و مرحله‌به‌مرحله از سوی خداوند و یا شخصی در رتبه بالاتر به ایشان داده می‌شود (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۲، ص ۳۵۰).

وی به‌ویژه به آیه ۱۱۳ سوره طه اشاره می‌کند که در آن پیامبر اکرم (ص) از خداوند درخواست می‌کند تا بر علم او افزوده شود: «وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا». طیب از این آیه استفاده می‌کند تا نشان دهد حتی پیامبران بزرگ نیز در فرایند کمال علمی و روحی قرار دارند و از خداوند درخواست افزایش علم و رشد معنوی می‌کنند. این مطلب بیانگر این است که هیچ فردی در مقام کمال قرار ندارد و همواره برای رشد بیشتر فرصت وجود دارد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۲، ص ۳۵۴).

در ادامه، طیب مراحل مختلف رشد و تکامل روحی انسان‌ها را در قالب تقوا به شرح زیر بیان می‌کند: مرتبه اول: اجتناب از عقاید باطله مانند کفر، شرک، عناد، نفاق و انکار اصول ضروری دین. این مرحله ابتدایی‌ترین گام در فرایند تکامل روحی است که اساس ایمان صحیح را بنا می‌نهد.

مرتبه دوم: اجتناب از گناهان بزرگ که به اعتقاد طیب، ارتکاب این گناهان باعث از دست رفتن ایمان می‌شود. مانند ترک نماز، ترک زکات، ترک حج و بی‌اعتنایی به علماء.

مرتبه سوم: پرهیز از گناهان بزرگ و پرهیز از تکرار گناهان کوچک، زیرا اصرار بر گناهان کوچک

می‌تواند به فسق و از دست رفتن عدالت منجر شود.

مرتبه چهارم: دوری از گناهان کوچک و رعایت تقوا در تمام جنبه‌های زندگی، به گونه‌ای که فرد در همه امور مراقب رفتار خود باشد.

مرتبه پنجم: پاکسازی نفس از صفات ناپسند و خصلت‌های منفی، که گامی اساسی در مسیر رسیدن به کمال معنوی محسوب می‌شود.

مرتبه ششم: پرهیز از امور مشتبه و دستیابی به درجه‌ای از پارسایی و ورع که فرد را از هرگونه شک و تردید در اعمالش مصون می‌دارد.

مرتبه هفتم: دوری از کارهای مکروه و اجتناب از انجام اموری که اگرچه حرام نیست، اما به انسان توصیه نشده‌اند.

مرتبه هشتم: پرهیز از اعمال مباحی که ممکن است انسان را از عبادت و بندگی خداوند غافل سازد و او را از مسیر اصلی دور کند.

مرتبه نهم: اجتناب از ترک اولویت‌های برتر و انجام بهترین اعمال، به گونه‌ای که فرد از انجام هر کاری که شأن یک مسلمان مؤمن را پایین می‌آورد، دوری کند.

مرتبه دهم: رهایی از توجه به غیر خدا و متمرکز کردن تمام وجود و توجه خود بر پروردگار، به گونه‌ای که هیچ چیزی جز خدا در قلب و ذهن فرد جای نگیرد.

طیب در این مراحل، نشان می‌دهد که رشد روحی و تقوای انسان، یک فرایند تدریجی است که در هر مرحله از آن، انسان باید از برخی از گناهان اجتناب کند و به سوی بالاترین درجات معنوی حرکت کند. وی همچنین اشاره می‌کند که برخی از این مراتب، مانند عصمت، مختص به معصومان (ع) هستند و مراتب اعلا به اهل بیت پیامبر (ص) اختصاص دارد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۲، ص ۳۶۲).

ب) دیدگاه سید قطب

از دیدگاه سید قطب، قرآن کریم در مسیر هدایت انسان‌ها، به اصل تناسب و اعتدال توجه ویژه‌ای دارد و روش کرامت خود را بر پایه این اصل استوار کرده است. بر اساس این نگرش، قرآن برنامه ثابتی که از پیش برای تمامی افراد و شرایط به‌طور یکسان قابل اجرا باشد، ارائه نمی‌کند. بلکه به اقتضای شرایط و ظرفیت افراد، راهنمایی‌هایی متناسب با وضعیت روحی و عملی آنان ارائه می‌دهد.

یکی از مصادیق این دیدگاه در تفسیر سید قطب، شرح آیه ۳۴ سوره آل عمران^۱ است. او می‌نویسد که کرامت و بزرگواری آیین اسلام، حتی کسانی را که مرتکب گناه شده‌اند؛ از رحمت الهی محروم نمی‌سازد و آنان

۱. «ذُرِّيَّةٌ مِّنْ بَعْضِ وَاللَّهِ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (آل عمران: ۳۴)

را از جامعه مؤمنان طرد نمی‌کند. بلکه این آیین به آن‌ها فرصت بازگشت و رشد می‌دهد و آنان را به مرتبه‌ای والا، یعنی مقام «پرهیزگاران» می‌رساند. سید قطب تأکید می‌کند که این امر به یک شرط اساسی وابسته است: این افراد باید خدا را به یاد داشته باشند؛ از گناهان خود استغفار کنند و بر انجام گناه اصرار نورزند. آن‌ها باید آگاه باشند که عملکردشان اشتباه بوده است و در مسیر اصلاح گام بردارند (سید قطب، ۱۹۸۰ م، ج ۱، ص ۳۹).

این تفسیر سید قطب نشان‌دهنده تأکید قرآن بر انعطاف‌پذیری و توجه به شرایط انسانی در دعوت به هدایت و کمال است. از دیدگاه او، روش قرآنی نه تنها مبتنی بر درک ضعف‌ها و اشتباهات انسان است، بلکه با ایجاد فرصتی برای بازگشت و اصلاح، راه را برای رشد معنوی و نیل به درجات والای تقوا هموار می‌سازد.

ج: تحلیل و ارزیابی

تناسب و اعتدال، روح مشترک میان همه اصول کرامت انسانی است؛ زیرا کرامت، تنها در بستر تعادل رفتاری، معرفتی و عاطفی دوام می‌یابد. در مقایسه دیدگاه دو مفسر، طیب اعتدال را در سیر تربیتی انسان تفسیر می‌کند؛ او اعتدال را به صورت سلسله مراتبی در سطوح مختلف تقوا توضیح می‌دهد و نشان می‌دهد که انسان در مسیر کمال، باید به تدریج از افراط در لذت و تفریط در عبادت یا سخت‌گیری فاصله گیرد تا به توازن میان عقل، ایمان و عمل برسد. این نگاه، اعتدال را نه یک فضیلت ظاهری، بلکه سازوکار رشد روحی و اخلاقی در تعامل با ضعف‌ها و ظرفیت‌های انسانی معرفی می‌کند. در مقابل، سید قطب اعتدال را در سطح اجتماعی و تربیتی می‌بیند؛ او با تأکید بر پذیرش توبه‌کاران و فرصت اصلاح برای گناهکاران، جامعه اسلامی را نظامی مبتنی بر رحمت، واقع‌گرایی و توازن میان عدالت و شفقت می‌خواند. بدین‌سان، اعتدال در اندیشه قطب، محور پویایی تربیت و اساس کارآمدی کرامت اجتماعی است. از دیدگاه نویسنده، اصل تناسب و اعتدال، زیربنای همه اصول دیگر کرامت است؛ زیرا بدون توازن میان جسم و روح، فرد و اجتماع، عدالت و عاطفه، هیچ ارزش الهی در انسان پایدار نمی‌ماند. اعتدال، ضامن سلامت اخلاقی امت و شرط تعالی انسان در مسیر حقیقت است؛ راهی میان افراط زهد و اسراف دنیا که کرامت را به نقطه توازن میان انسان و خداوند پیوند می‌زند.

اصل فطرت‌گرایی

فطرت‌گرایی، پذیرش ساختار وجودی پاک و خداجوی انسان است که قرآن آن را محور کرامت معرفی می‌کند. در نگاه وحی، انسان با گرایش ذاتی به خیر و حق آفریده شده و این گرایش، سرمایه‌ای برای رشد معنوی و اخلاقی اوست. پاسداشت فطرت، یعنی محافظت از این گوهر در برابر آلودگی‌های فکری و رفتاری، و بازگرداندن انسان به مسیر اصیل خود. فطرت‌گرایی، کرامت را بر بنیانی قرار می‌دهد که تغییرناپذیر و جهان‌شمول است و همه انسان‌ها را در اشتراک‌های وجودی متحد می‌سازد. بدین‌سان، کرامت انسانی ریشه در فطرت الهی دارد و با حفظ آن شکوفا می‌شود.

الف) دیدگاه طیب

سید عبدالحسین طیب، براساس روایات نقل شده از اهل بیت (ع)، مصادیق امور فطری انسان را مشخص کرده و مواردی مانند اسلام، توحید، معرفت، رسالت پیامبر اکرم (ص)، و ولایت را جزء این مصادیق فطری برمی‌شمارد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۰، ص ۳۸۴). او به‌صراحت فطرت‌گرایی را به‌عنوان یکی از اصول تربیتی در تفسیر خود مطرح نکرده است؛ اما با دقت در مباحث او می‌توان نتیجه گرفت که از دیدگاه طیب، چون فطرت انسان با توحید و ولایت عجین است، کرامت انسان نیز باید در همین مسیر باشد.

وی به آیه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا» (الروم: ۳۰) استناد می‌کند و از آن چنین برداشت می‌نماید که توجه و گرایش کامل به دین، در واقع حفاظت و صیانت از دین است. این حفاظت شامل جلوگیری از آسیب‌ها و آفت‌ها در عقاید، اخلاق و احکام شریعت می‌شود. طیب تأکید می‌کند که کرامت انسان باید به‌نحوی صورت گیرد که نتیجه آن، حفظ دین و اخلاق باشد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۰، ص ۳۹۲).

بنابراین، از دیدگاه طیب، اصول تربیتی بر پایه فطرت انسان شکل می‌گیرد و هدف آن دستیابی به حفظ و ارتقای دین و اخلاق انسانی است. این نگرش نشان می‌دهد که کرامت انسان باید همسو با ویژگی‌های فطری او باشد و زمینه‌ساز رشد معنوی و حفاظت از ارزش‌های دینی و اخلاقی گردد.

ب) دیدگاه سید قطب

سید قطب نیز به‌روشنی وجود اصل فطرت‌گرایی را در انسان برای تعلیم و دستیابی به کرامت در قرآن کریم مشاهده کرده و بر آن تأکید می‌کند. او با استناد به آیه «فَطَرَتِ اللَّهُ التِّي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ» (روم: ۳۰)، پیوند عمیقی بین فطرت انسان و طبیعت دین اسلام برقرار می‌کند و تأکید دارد که هر دو از صنع الهی هستند و با قوانین الهی و ناموس وجود سازگارند (سید قطب، ۱۹۸۰، م ۵، ج ۵، ص ۲۷۶۷). وی در ادامه تفسیر این آیه توضیح می‌دهد که فطرت انسانی و دین اسلام، دو واقعیت همسو و غیرقابل تفکیک‌اند. آفرینش فطرت انسان به‌گونه‌ای است که توحید و اصول دین اسلام در ذات او ممزوج شده و جزئی جدایی‌ناپذیر است. خداوند انسان را با چنین فطرتی خلق کرده است تا از انحراف و گمراهی در امان باشد و از تمام آسیب‌ها و انحرافات اخلاقی و معنوی مصون بماند (سید قطب، ۱۹۸۰، م ۵، ج ۵، ص ۲۶۹).

بر این اساس، سید قطب نتیجه می‌گیرد که تمامی برنامه‌های تربیتی باید به‌نحوی طراحی شوند که با این فطرت بشری هماهنگ باشند. هدف از این برنامه‌ها باید در راستای ارتقای انسان به سوی سعادت و کمالی باشد که خداوند برای او مقدر کرده است. بنابراین، تربیت صحیح باید مبتنی بر شناخت فطرت انسان و هماهنگی کامل با آن باشد تا در نهایت انسان را به سوی مسیر هدایت و سعادت حقیقی رهنمون کند.

ج: تحلیل و ارزیابی

فطرت، نقطه آغاز و مقصد کرامت انسانی است؛ زیرا کرامت در منطق قرآن، نه امتیازی اعطایی، بلکه حقیقتی درونی و سرشت‌محور است که با پاسداشت گوهر الهی انسان شکوفا می‌شود. در مقایسه دیدگاه دو مفسر، طیب فطرت را در پیوند با توحید، ولایت و معرفت تفسیر می‌کند و آن را سرچشمه‌ی دین‌داری، اخلاق و هدایت درونی می‌داند. از نگاه او، فطرت مؤمنانه انسان همان نیروی ذاتی برای شناخت خدا و پاکی است که مسئولیت حفظ دین و سلامت اخلاقی را بر دوش می‌گذارد. در مقابل، سید قطب فطرت را اساس نظام تربیتی اسلام معرفی می‌کند؛ او آن را حقیقتی واحد با دین می‌داند که نه تغییر می‌پذیرد و نه با فساد بیرونی نابود می‌شود، بلکه راهنمایی درونی برای اصلاح و بازگشت به خالق است. از دید او، انحراف انسان نتیجه غبار جهل و فشار محیط است، نه زوال فطرت.

از منظر نویسنده، اصل فطرت‌گرایی نشان می‌دهد که کرامت، ریشه در شناخت خود الهی انسان دارد: هرگونه تربیت و اصلاح اجتماعی باید بر آگاهی از این گوهر درونی مبتنی باشد. تربیت دینی زمانی مؤثر است که در جهت بیدار ساختن فطرت و گشودن راه بازگشت به آن عمل کند. فطرت، در حقیقت «حافظه معنوی انسان» است؛ هنگامی که بیدار شود، کرامت فردی و جمعی از درون شکوفا می‌گردد و انسان، مسیر خلقت الهی خود را بازمی‌یابد.

وجه افتراق و اشتراک آراء سید عبدالحسین طیب و سید قطب در خصوص کرامت انسانی

تحلیل وجه افتراق و اشتراک آراء سید عبدالحسین طیب و سید قطب در باب کرامت انسانی، مستلزم بازخوانی بنیان‌های معرفتی، مبانی روش‌شناختی و جهت‌گیری‌های تربیتی و اجتماعی هر دو تفسیر و شناسایی نقاط همگرایی و واگرایی است. هر دو مفسر، با پذیرش اصل قرآنی کرامت به‌عنوان سرمایه معنوی و هویت‌بخش انسان، آن را ملاک سنجش ارزش‌های فردی و جمعی دانسته‌اند؛ با این حال، مسیر دستیابی به کرامت و نحوه انطباق آن بر نظام زندگی، در اندیشه این دو، تفاوت‌های قابل‌اعتنایی دارد.

وجه مشترک بنیادین، پذیرش کرامت به‌مثابه امتیازی ذاتی برای همه انسان‌ها فارغ از وابستگی دینی و اجتماعی است. طیب، در چارچوب سنت روایی، این جهان‌شمولی را مستند به آموزه‌های اهل بیت (ع) و مصادیق اخلاقی ناظر به احترام به تمام افراد حتی غیرمسلمانان تبیین می‌کند و مساوات را ابزاری برای تربیت همگانی می‌داند. سید قطب نیز، هرچند کمتر به مصادیق فردی پرداخته، به برابری انسان‌ها به‌عنوان رکن عدالت اجتماعی اشاره دارد و آن را پایه مقابله با هرگونه سلطه‌گری طبقاتی یا فرهنگی می‌داند. این همگرایی در اصل، نشان می‌دهد که کرامت به‌عنوان ارزش زیربنایی، در نگاه هر دو مفسر، پیوند مستقیمی با رفع تبعیض و تقویت انسجام اجتماعی دارد.

در حوزه عقلانیت، هر دو مفسر نقش تعیین‌کننده عقل در تحقق کرامت را می‌پذیرند اما زاویه نگاهشان متفاوت است. طیب، تعقل را در پیوند با عبودیت و هدایت، محور شکل‌گیری شخصیت ایمانی می‌داند؛ عقل نظری و عملی را هم‌افزا معرفی می‌کند تا فرد هم در شناخت ارزش‌ها و هم در اصلاح رفتار، بر مدار وحی حرکت کند. درمقابل، سید قطب، عقل را ستون فقرات تمدن‌سازی اسلامی معرفی و بر ضرورت پیوند آن با یقین و ایمان تأکید می‌کند. او کارکرد عقل را از سطح فردی فراتر برده و به ابزار مبارزه با تقلید کورکورانه، استبداد فکری و بازسازی ساختار اجتماعی ارتقا می‌دهد. این تفاوت، جهت‌گیری بُرد عقل را در اندیشه قطب، بیشتر به ساختارهای تمدنی و در اندیشه طیب، بیشتر به تربیت فردی و پایایی هویت ایمانی معطوف می‌سازد.

در اصل تدریج، مشابهت آن‌ها در پذیرش فرایند زمان‌بر برای اصلاح اخلاق و ساخت جامعه دیده می‌شود؛ اما دایره کاربردی آن یکسان نیست. طیب، تدریج را روش اصلاح ملکات رذیله و جایگزینی صفات حمیده در هماهنگی با ظرفیت‌های فردی می‌داند و کمتر به ابعاد اجتماعی آن پرداخته است. سید قطب این اصل را راهبردی تمدنی برای شکستن عادات جاهلی و نهادهای فرهنگی نامتجانس با اسلام معرفی می‌کند و آن را در ساخت اُمت و درک تفاوت‌های دوران مکی و مدنی به کار می‌گیرد. بدین ترتیب، طیب تدریج را در خدمت تحول درونی فرد، و قطب آن را در خدمت تحول ساختاری جامعه قرار می‌دهد.

در مسئله اختیار نیز، هر دو بر نفی دیدگاه‌های جبری توافق دارند؛ اما بنیان تبیین آن نزد ایشان متمایز است. طیب با تکیه بر نظریه اختیار مقید، جمع میان آزادی اراده و مشیت الهی را می‌جوید و آن را امری ضروری برای حفظ مسئولیت‌پذیری و معنای تکالیف الهی می‌داند. سید قطب، با تأکید بر فطرت‌شناسی قرآنی، اختیار را ظرفیت ذاتی تشخیص خیر و شر معرفی و هرگونه تقلیل آن به عوامل تاریخی یا مادی را نفی می‌کند؛ او آزادی انتخاب را محور حرکت اُمت و کرامت تمدن‌ساز می‌شمارد.

این تطبیق نشان می‌دهد که نقطه اشتراک کلان هر دو دیدگاه، تأکید بر لزوم ابزارهای اخلاقی و تربیتی برای تحقق کرامت، و وابستگی این کرامت به مشارکت فعال انسان در مسیر هدایت است. هر دو، اصالت کرامت را ذاتی دانسته و دستیابی به آن را مشروط به بهره‌گیری درست از عقل، اختیار و اصول اخلاقی می‌دانند. با این حال، تفاوت‌ها در سطح رویکرد غالب و میدان کاربردی نمایان است: طیب به ذخایر سنت روایی شیعه تکیه دارد. وی رویکردی آموزگاری و فردمحور را پیش می‌برد و برای تثبیت کرامت بر نهادهای اخلاقی شخصی تمرکز می‌کند. سید قطب، درمقابل، به چشم‌اندازی اجتماعی و تمدنی توجه کرده است. او راهکارهای قرآنی را برای ساخت جامعه‌ای آزاد از سلطه فرهنگی و فکری به کار می‌گیرد و بر نقش‌گری عقل و اختیار، در مقام ابزارهای تحول اجتماعی پافشاری می‌کند.

در نهایت، همگرایی این دو نگاه در مبادی ارزشی، می‌تواند در تلفیق آن‌ها به یک الگوی جامع برای مطالعات معاصر کرامت انسانی سودمند باشد؛ الگویی که از سنت روایی و اخلاق فردی تا برنامه‌ریزی تمدنی را پوشش دهد و بدین‌سان پاسخگوی چالش‌های چندلایه انسان و جامعه اسلامی در روزگار حاضر باشد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های سید عبدالحسین طیب در اطیب البیان و سید قطب در فی ظلال القرآن، به بازشناسی مبانی و کاربست اصول پنج‌گانه کرامت انسانی در دو منظومه تفسیری متمایز پرداخت. یافته‌ها نشان می‌دهد که هر دو مفسر بر محوریت اصولی چون تعقل، اختیار، برابری و هدفمندی در تحقق کرامت انسانی اتفاق نظر دارند؛ اما در روش استنباط، غایت‌شناسی و کاربست این اصول، تمایزهای بنیادینی را به نمایش می‌گذارند که ریشه در مبانی کلامی، اجتماعی و سیاسی آنان دارد. سید عبدالحسین طیب، با اتکا به سنت روایی شیعی و رویکردی تربیتی-اجتماعی، کرامت را در چارچوب یک نظام اخلاقی منسجم و درون جامعه‌ای تفسیر می‌کند. در منظومه فکری او، کرامت محصول پایبندی به شریعت و هدایت امامان (ع) است و از طریق اصل تدریج، به کمال معنوی و انسجام اجتماعی می‌انجامد. رویکرد طیب، بر حفظ و تعالی هویت ایمانی فرد در ساختار جامعه دینی متمرکز است و کرامت را امری قابل تحقق در بستر هدایت الهی می‌داند. در مقابل، سید قطب با نگرشی اصلاح‌گرایانه و تمدن‌ساز، کرامت را مفهومی حرکت‌آفرین و مبارزه‌جو می‌داند. از منظر او، کرامت در گرو آزادی اراده فردی برای رهایی از حاکمیت غیرالهی (جاهلیت) و برپایی جامعه‌ای مبتنی بر توحید است. تأکید وی بر اصل تعقل برای نقد تقلید کورکورانه و اصل اختیار برای تحقق حاکمیت الهی، نشان‌دهنده پیوند عمیق کرامت با مسئولیت سیاسی و اجتماعی فرد مسلمان است. برای قطب، کرامت نه یک وضعیت موجود، بلکه یک آرمان دست‌یافتنی از طریق جهاد و مبارزه است.

این تحلیل تطبیقی نشان داد که کرامت انسانی در گفتمان قرآنی، مفهومی تک‌بعدی نیست؛ بلکه ظرفیت‌های متکثری دارد. رویکرد طیب، ظرفیت قرآن در ساخت هویت اخلاقی و انسجام اجتماعی را برجسته می‌سازد، در حالی که دیدگاه قطب، پتانسیل آن را برای نظریه‌پردازی در حوزه حاکمیت و تمدن‌سازی آشکار می‌کند. در نهایت، این پژوهش با آشکار ساختن این دوگانگی تفسیری، مسیرهای نوینی را برای تعمیق مباحث انسان‌شناسی اسلامی و پاسخگویی به چالش‌های انسان معاصر می‌گشاید.

منابع

قرآن کریم

ابن اثیر، مجد الدین. (۱۴۲۲ ق). *النهاية في غريب القرآن*. دارالمعرفة.

- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۱۸ ق). معجم مقاییس اللغة. دارالفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۸ ق). لسان العرب. دار الحیاء التراث العربی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ ق). الصحاح-تاج اللغة و صحاح العربیة. دار العلم للملایین.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۰۴ ق). المفردات فی غریب القرآن. دفتر نشر کتاب.
- طریحی، فخرالدین. (۱۴۱۶ ق). مجمع البحرین. بعثت.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸). اطبیب البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات اسلام.
- علوی نژاد، سید حیدر. (۱۳۸۹). واقع گرای تریب قرآنی از نگاه سید قطب. پژوهش های قرآنی، (۶۱)، ۱۳۸-۱۶۰.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. نشر هجرت.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۰ ق). القاموس المحیط. دار الاحیاء التراث العربی.
- سید قطب، محمد. (۱۹۸۰ م). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
- سید قطب، محمد. (۱۹۸۳ م). الإنسان بین المادیة والإسلام. دار الشروق.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن. (۱۴۰۲ ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. مرکز الکتاب للترجمة و النشر.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). تعلیم و تربیت در اسلام. صدرا.